

ДЕТЕРМІНАНТИ ДОБРА І ЗЛА В РОМАНІ ЛЮБКА ДЕРЕША «ПОКЛОНІННЯ ЯЩІРЦІ»

Стаття є спробою визначити своєрідність інтерпретації міфомотиву боротьби добра і зла в романі Любка Дереша «Поклоніння ящірці». Увагу зосереджено на одній з ключових філософських проблем - боротьбі добра і зла в душі людини.

Ключові слова: боротьба добра і зла, архетип, міф

В статтє проанализировано особенности интерпретации мифомотива борьбы добра и зла в романе Любка Дереша «Поклонение ящерице». Особое внимание уделено одной из ключевых философских проблем - борьбе добра и зла в душе человека.

Ключевые слова: борьба добра и зла, архетип, миф

The article deals with interpretation of mythological motif of struggle in the novel «Worship of the Lizard» by Liubko Deresh. It was made an attempt to define the peculiarity of this motif. The mane attention was focused on the one of the key philosophic problem - problem of good and evil.

Key words: problem of good and evil, archetype, myth

Художня література є унікальним об'єктом для вивчення психоісторії людства, невід'ємною складовою якої є постійна боротьба добра і зла. Напевне, ніхто не стане заперечувати, що найбільш поширеним є теїстичне розуміння добра і зла, відповідно до якого нечестиві бажання в людині породжує диявол. Та ще наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. розвиток науки й техніки спричинив сумніви в існуванні Бога й диявола. Перед мислителями ХХ ст. постала нова проблема - зло в душі людини є її іманентною сутністю чи привнесеним ззовні, спричиненим соціальною несправедливістю?

Рушії людських вчинків осмислював психолог К.Г. Юнг. Аналізуючи матеріали з історії людства, філософії, філології, психології, канонічні тексти різних релігій, а також беручи до уваги матеріали з власної психологічної практики, науковець зробив висновок, що насправді те, що віряни вважають Божою волею, а науковці - природною силою, діє на людину не ззовні, а зсередини [3, с. 38]. Спираючись на теорію З. Фрейда про те, що людиною керують свідомі й несвідомі бажання та емоції, К.Г. Юнг припускає, що людина вже народжується з такою собі своєрідною психічною матрицею морально немаркованих якостей і типів поведінки. Внаслідок багатоговікового досвіду одні якості визначаються людством як позитивні, оскільки є суспільно важливими, корисними, і тому їх можна використовувати, інші якості - як негативні, такі, що не дають користі, спричиняють дискомфорт для оточення, застосовувати їх не можна, а потрібно

ховати в собі як зайву річ десь глибоко в душі. Усі настанови про добре й погане завантажуються у свідомість людини ще в дитинстві через сімейне й релігійне виховання, освіту тощо. І все мало би бути непогано, та, на превеликий жаль, сховані в темні закутки душі, суспільно заборонені бажання та емоції є шилом у мішку, і не всім людям вдається утаїти їх.

Частину психіки, яка є вмістилищем витіснених у несвідоме інстинктів, К. Г. Юнг назвав терміном Тінь, наголошуючи при цьому, що Тінь - моральна категорія [3, с. 17], оскільки, з одного боку, поняття добра і зла є суб'єктивним, а з іншого - людині справді важко визнати свої негативні якості. Солідаризуючись із думкою З. Фрейда про те, що «у несвідомому витіснені бажання продовжують існувати і чекають найпершої можливості стати активними» [2, с. 332], К.Г. Юнг підкреслює, що Тінь як частину автономного несвідомого не можна знищити навіть примусово, тому людина мусить розібратися у своїй сутності - Тіні, аби керувати нею.

Тіньові бажання й риси характеру реалізуються насамперед в інтимному існуванні людини, виявляються в різних межових ситуаціях та найчастіше тоді, коли людина перебуває в стані афекту, крайнім виявом якого є вбивство. Безперечно, К.Г. Юнг був першим, хто науково обґрунтував таку сутність людини. Та можна з упевненістю стверджувати, що він не був першим, хто мав такі думки стосовно людини¹.

Значна частина класичних і сучасних художніх творів будується на тому, що в душі людини добро не завжди перемагає зло. Життєвими долями героїв сучасних творів Любка Дереша, С. Жадана, О. Ірванця засвідчено, що в нинішньому суспільстві внаслідок науково-технічного прогресу поняття добра і зла кардинально змінилися. Нині життєво важливими є вміння вбивати, красти, брехати; життєвою насолодою є вживання наркотиків чи алкоголю, а в несвідоме витісняються співчуття, людяність, чесність. Найбільш показовим у цьому сенсі є життя Собака Павлова, одного з героїв роману С. Жадана «Депеш мод», яке зводиться до безкінечного пошуку алкоголю. Та в якийсь момент витіснені в несвідоме співчуття й людяність прориваються, і Собака стає на захист незнайомого інваліда. У романі наявно декілька фіналів, серед яких жодного оптимістичного: за однією версією Собака помирає від побоїв, за іншою - очумавшись від побоїв, продовжує пиячити.

Подібне зміщення моральних категорій маємо в романі Любка Дереша «Поклоніння ящірці». У цьому творі оповідач і герой - одна особа, у якій втілено і соціальну норму, і девіацію, а розповідь набуває характеру самоаналізу, де свідомість героя є одночасно і суб'єктом, і об'єктом цього аналізу. Роздвоєна

¹Так, у романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні» (вийшов у світ значно раніше, ніж розвідки К.Г. Юнга) послідовно показано, що схильність до зла виявляється в Чіпці ще в дитинстві, та бабуся добрим словом стримувала його. У романі Панаса Мирного неодноразово зауважено, що схильність Чіпки до переступу була його генетично зумовленою сутністю, спадковою рисою - таким був і його батько Іван Хрущ-Притика-Вареник. Визнаючи генетичну схильність деяких людей до злочину, Панас Мирний обстоює думку про те, що виховання й соціальні умови дали б можливість уникнути злочинів, що акцентовано назвою роману: «Хіба ревуть воли, як ясла повні» - чи став би Чіпка вбивцею, коли б соціум не провокував його на це?

свідомість героя функціонує ніби на двох рівнях: один належить людині, яка здійснює вчинки, другий - людині, яка розповідає й пояснює їх.

Місько разом зі своїми друзями (Дзвінкою, Хіппі) відчуває душевний дискомфорт у суспільстві, яке вважає їх поганими тільки через те, що естетичні вподобання підлітків відрізняються від рекомендованих суспільною нормою. Ключовою в такій інтерпретації є самохарактеристика героя: «Ми відщепенці від міського суспільства, від тіла колективу» [1, с. 10], «не звикли жити за нормами» [1, с. 11], бо ми «кляті індивідуалісти й паскудні неформали» [1, с. 11], «Ми - цвіт нації, ми - цвіль нації. Насправді ж ми просто є» [1, с. 16]. Найбільш яскраво неідеальність трійці підлітків оприявлено в описі поведінки Хіппі: з одного боку, це розумний, музично

2

Найбільш яскравою ілюстрацією тези психолога може послужити новела В. Стефаніка «Новина». Поштовхом для її написання стала оповідь дочки вбивці, селянина Михайла із с. Трійця (здається в листуванні В. Стефаніка з В. Морачевським та з О. Кобилянською). Гриць Летючий, доведений до відчаю смертю дружини та постійними злиднями, у стані афекту топить меншу дочку. Та вже через мить свідомість/глузд бере гору й герой відпускає старшу доньку, навіть дає їй дубця, аби собаки не покусали.

обдарований хлопчина, а з іншого - схильний до гомосексуалізму, неконтрольований малолітній алкоголік і наркоман, нечепура й цинік.

Місько акцентує, що вони не просто опинилися в категорії поганих дітей поруч із Федею Круговим, вони гірші тільки тому, що мали власну думку й залишали за собою право вибору етичних цінностей, естетичних уподобань. Герої іронізують з сучасних їм псевдонауки та псевдокультури, суспільних стереотипів, загальнолюдських та українських. Так, на думку Хіппі, протистояння між «співучими українцями і підступними москалями» є ніщо інше як «стереотип, побудований мною апіорі, сиріч, виходячи із загальних переконань» [1, с. 21]. При цьому Хіппі зауважує, що якби не розвалився СРСР, то згідно з ідеями й цінностями, отриманими від батьків, він неодмінно став би українським героєм-мучеником, бо саме цього чекало від нащадків пригнічене москалями українське суспільство.

Трійцю підлітків найбільше обурює те, що, пропонуючи/нав'язуючи норми поведінки, лицемірне суспільство в особі вчителів, батьків насправді вимагає не стільки жити за ними, скільки зберігати зовнішню пристойність. Суспільству важливо, не ким ти є, а наскільки ти дотримуєшся суспільних умовностей. Так, для жителів Гицлів та інших придорожніх сіл Місько є «безсумнівним підером», а Дзвінка - «курва-хвойда-мандрьоха» [1, с. 60], і підставою для таких категоричних висновків стало аж ніяк не спілкування з підлітками, а те, що своїм виглядом вони не відповідали соціальним стереотипам: хлопчина мав довге волосся, а дівчинка була в майці без бюстгалтера.

К. Г. Юнг зауважував, що суспільство приписує кожній статі певні риси характеру, визначає систему поведінки й відповідно вимагає від кожної особи, аби вона якомога краще виконувала відведену їй роль. Створюючи собі колективно придатну, зручну маску дотримання пристойностей і моралі, особа ховає за нею свою справжню сутність, генетично притаманні їй риси характеру, які не

вписуються в загальну концепцію поведінки статі. Для чоловіка - це зазвичай риси, приписувані жінці, - його Аніма, тобто жіноча сутність, яку він не може розвивати в собі, оскільки це суперечить загальприйнятим вимогам до чоловіків. Для жінки - Анімус, чоловіча сутність, на яку вона не звертає увагу чи змушена притлумлювати її в собі, аби відповідати колективному уявленню про жінку: «Мужчине вменяється в добродетель максимальної степені витесняти женственні черти, так же как для женщины, по крайней мере до сих пор, считалось неприличным быть мужеподобной» [4, с. 383]. Відповідно до цього К.Г. Юнг виокремлює два архетипних стани людини: Персона і Самість. Персона - соціальна маска, роль, інсценована індивідуальність, яка змушує оточення й навіть носія думати, що саме це і є сутністю останнього. Стан Самості - це усвідомлення власного ества в усій його повноті.

Зручну для суспільства Персону крутого, хоч і вихованого юнака, витворює ніжний і вразливий Місько, який, часто плачучи від образ, ще в дитинстві зрозумів ущербність такої поведінки як представника чоловічої статі. Позиціонує себе перед друзями справжнім «пацаном», герой відверто визнає: «Однак я блефував, коли корчив із себе крутого. Я сцяв по ногах не менше Хіппі. А може, навіть більше <...>» [1, с. 32]. Дзвінка є персоніфікованою Анімою Міська, адже їй властиві всі його приховані якості: душевна вразливість, бажання плакати від образи та найголовніше - прагнення знищити ворога. У свою чергу, Місько є Анімусом Дзвінки: він уміє приховувати емоції, здатний психічно протистояти кривдникові, має власну позицію й не боїться відстоювати її. Вони тягнуться одне до одного, бо соціальна поведінка обранця відповідає внутрішнім потребам кожного з героїв.

Важливим у зображенні поведінки героїв є просторова точка: вони живуть на межі міста і лісу, тобто не втратили внутрішнього зв'язку з природою; будинок Міська розташований «ближче до гір і річки - знаєте, де починається територія Гіацинтового Дому» [1, с. 10]. Образ Гіацинтового Дому найбільш влучно оприявнює сутність міднобуківського соціуму: романтичну назву має зовсім неромантичне місце. Це колишній бордель, а зараз притулок бомжів і наркоманів, як представників крайнього вияву тіньових якостей людини. Одночасно існування Міська поблизу колишнього борделю можна сприйняти і як вказівку на те, що герой балансує між суспільно схваленими бажаннями й потягами (захоплюється мистецтвом, поважає власних батьків) і суспільно забороненими (не цурається спиртного, цигарок, легких наркотиків).

Звичайна побутова деталь - герой любить яблука, а Дзвінка постійно пригощає ними - набуває символічного значення: Дзвінка, як і біблійна Єва²,

² Згідно з біблійними переказами, Єва за намовляннями Змія їсть заборонений плід з дерева життя і провокує до цього Адама. Цікаво, що давні схематичні зображення змії і класичне схематичне зображення ДНК (дволанцюгова спіраль) дуже схожі між собою. Уважаємо, що біблійний Змій є нічим іншим, як юнгіанською Тінню - генетично закладеними в людині бажаннями і схильностями, які виявляються в різних життєвих обставинах.

Важко не помітити фабульну схожість міфу про Єву й міфу про Пандору - саме з допомогою жінки гріх увійшов у світ. Грецька Пандора, як і біблійна Єва, була найпершою жінкою, створеною Афіною й Гефестом за наказом Зевса. Коли Пандора відкрила скриньку з людськими вадами й нещастями, вручену їй богами, по

ініціюючи похід до таємничого озера і пропонуючи вбити Федю, підштовхує Міська/Адама до пізнання своєї істинної сутності.

Першу подорож героя у власне несвідоме реалізовано на сюжетному рівні в ситуації походу в гори, ліс, адже, за визначенням К.Г. Юнга, заглиблення в первісний ліс - це «заглиблення в несвідоме» [3, с. 158]. Пройшовши «нерукотворним коридором» [1, с. 67] первісного лісу, герой символічно повертається в ситуацію свого народження, що акцентовано ознаками «коридору лісу» - напівморок, теплий і вогкий [1, с. 67]. Купання Міська і Дзвінки в оголеному вигляді - заглиблення у воду - одночасно сприймається і як повна взаємодовіра, і як очищення від суспільних умовностей, і як повернення до свого первісного/переднатального стану, коли інстинкти й емоції ще не було розділено на добрі та погані.

Якщо говорити мовою сучасного комп'ютеризованого суспільства, то завантажена у свідомість героїв суспільна програма життєвих принципів спричинила конфлікт між життєвими реаліями та індивідуальними цінностями підлітків. Тому похід до озера став таким собі відформатовуванням свідомості й завантаженням нових принципів існування. І найперше, що повертають собі герої, це розуміння природності кохання між чоловіком і жінкою, навіть якщо на нього немає офіційного дозволу суспільства (читай - свідоцтва про шлюб).

Під впливом сімейного виховання, ідей буддизму, Місько зразу навіть не допускає вбивства ворога, навіть лякається цієї думки. Та, як відзначив З. Фрейд, страх є «однією з реакцій відсторонення нашим Я могутніх витіснених бажань <...> [2, с. 342], то ж цілком логічно Місько змушений пізніше визнати, що бажання вбити Федю жило в ньому давно, і найважливіше - він здатний на вбивство.

Тікаючи від Феді, Місько залазить в Гіацинтовий дім (читай - у власну свідомість), знайомиться там із власним тезкою - наркоманом Мішкою, дізнається від останнього про існування чорних сил, відділених від світу тонкою перетинкою. Місько блукає кімнатами занехаяного будинку, а насправді - темними лабіринтами власної душі, про існування яких він лише здогадувався («інколи я лякаюся самого себе. Лякаюся того, що є в мені всередині» [1, с. 89]). Алюзивно це сприймається як те, що загроза смерті змушує героя усвідомити, зло не дець далеко, а тут - у його душі, поруч з іншими його бажаннями й емоціями. З позицій архетипної теорії К.Г. Юнга Федя й наркоман Мішка є Тінями душі Міська. Зіткнення з ними змушує останнього усвідомити свою Самість.

У контексті всього роману блукання-пошуки зацькованим підлітком життєвого виходу сприймаються і як своєрідна інтерпретація грецького міфу про Мінотавра, де Тесей, аби врятувати себе і друзів, повинен вбити чудовисько. Багато науковців схиляються до того, що грецький міф про Мінотавра було «скопійовано»

землі розповзлися нещастя. Жінка, яка сама може створити/народити людину, тобто є, по суті, як і Бог, творцем, свідомо чи несвідомо перша зрозуміла людське ество в усій його повноті.

Лише деякі люди змогли побороти в собі Змія/Тінь і тому стали героями, були увічнені в міфах. Так, зміг побороти свою Тінь Ісус Христос, адже навіть через страх втратити життя він не крав, не брехав і навіть не захищався від фізичного насилля. З огляду на долю Єви, можна припустити, що Бог, створюючи людей за власною подобою, знав/передбачав можливу схильність до переступу як одвічну людську сутність. Тому, напевне, і створив Адамові з Євою такі умови життя, які б не провокували тіньові риси їх характеру.

з [фінікійського](#) міфу про кровожерного [Молоха](#), який також зображувався з бичачою головою. Ці дві історії про людинобика є закодованою оповіддю про знищення давніх автохтонних культур новою індоєвропейською, де вбивство Молоха/Мінотавра знаменувало відхід від його культури, тобто відмову від тваринних життєвих цінностей. У романі Любка Дереша «Поклоніння ящірці» Міська разом із друзями репрезентують гуманістичну єврокультуру, тоді як Федя Круговий, намагаючись силою «прищепити» підліткам-неформалам власні життєві принципи, представляє вже неактуальну радянську культуру з її нетерпимістю до інакшості.

Безперечно, у філософсько-моральному аспекті роман Любка Дереша є провокативним: убивство Феді є добром чи злом, еволюцією чи деградацією Міська, Дзвінки, Хіппі? Відповідно вони - герої чи антигерої роману? Та все ж оповідь Міська залишає по собі відчуття незаплямованості героя, оскільки в романі неодноразово наголошено, що вбивство було викликане невблаганною необхідністю: Ієгіші поп (Сайг - якщо вони не вб'ють Федю, то тоді Федя уб'є їх. Він - втілення самовпевненої маскулінності і тваринних інстинктів - Мінотавр/Молох, а тому має бути знищений.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дереш Л. Поклоніння ящірці / Любка Дереш. - Х. : Кальварія, 2006. -176 с.
2. Фрейд З. Я и Оно: сочинения / Зигмунд Фрейд. - М. : Эксмо; Х. Фолио, 2008. - 864 с.
3. Юнг К.Г. Эон: Исследования о символике самости / Карл Густав Юнг. - М. : Академический проект, 2009. - 340 с.
4. Юнг К. Г. Анима и Анимус / Карл Густав Юнг // Аналитическая психология и психотерапия: хрестоматия / сост. В. Лейбин. - СПб. : Питер, 2001. - С. 383-410.